

DOI: 10.32347/2786-7269.2026.16.193-209

УДК 711.3

к. арх., доцент **Сторожук С.С.**,
mesvet@ukr.net, ORCID: 0000-0001-8390-7190,
Одеська державна академія будівництва та архітектури

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КУРОРТНОЇ СИСТЕМИ ОДЕСИ Й ОДЕСЬКИХ ЛИМАНІВ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ

Досліджується процес становлення, розвитку та трансформації курортної системи Одеси й прилеглих до неї лиманів у ХІХ–ХХ століттях у широкому історико-культурному, медичному та містобудівному контексті. Обґрунтовано вирішальну роль природних чинників – Чорного моря та системи лиманів (Куяльницького, Хаджибейського, Сухого) – як унікальних лікувально-оздоровчих ресурсів, що зумовили формування Одеси як багатофункціонального бальнеологічного й кліматичного курорту. На основі архівних матеріалів, наукових праць лікарів, курортологів і природодослідників простежено еволюцію курортної інфраструктури від перших лиманно-грязелікарень і закладів теплих морських ванн ХІХ століття до розгалуженої мережі санаторіїв, будинків відпочинку, науково-дослідних і клінічних установ у радянський період.

Особливу увагу приділено просторовій організації курортів, формуванню транспортних зв'язків, розвитку дачної забудови, парків і рекреаційних зон, а також впливу благоустрою міста (водопровід, каналізація, трамвайне сполучення, електрифікація) на зростання популярності місцевих курортів. Розглянуто соціальний склад відвідувачів та зміну курортної аудиторії – від представників середніх верств населення до масового оздоровлення у ХХ столітті. Проаналізовано вплив воєнних подій, індустріалізації та державної політики на функціонування курортів, їхню спеціалізацію та відновлення у повоєнні роки.

Доведено, що поєднання природно-лікувального потенціалу, наукового підґрунтя, медичних інновацій і містобудівного розвитку забезпечило Одесі статус лікувального місця державного значення та сприяло формуванню цілісного курортного регіону Північного Причорномор'я. Історичний досвід розвитку одеських курортів розглядається як важливий ресурс для сучасного осмислення й збереження курортної спадщини та сталого використання природних лікувальних факторів.

Ключові слова: Одеські курорти; Чорне море; Одеські лимани; Куяльницький лиман; Хаджибейський лиман; грязелікування; курортологія; санаторії.

Постановка проблеми. Рекреаційне господарство міста виникло з урахуванням високоцінних природних бальнеологічних ресурсів. Одеса – великий центр рекреації: курортного лікування та оздоровлення, туризму, масового неорганізованого відпочинку, який за головними напрямками має виходити на міжнародний рівень. Особливість Одеси – поєднання морського та степового клімату, велика кількість сонячних днів на рік, морські пляжі. Головне багатство курортів – мулові сульфідні грязі (Куяльницький лиман), які мають бактерицидність та біологічну активність, використовуються в лікувальних цілях; також грязі – лиманна ропа інших лиманів (Хаджибейського, Тилігульського, Будацького (Шаболатського), Бурнаського (Бурнас)) та мінеральні води.

Вода Чорного моря біля Одеси характеризується високою мінералізацією (16 промілей), склад: кухонна сіль, хлористий та сірчаноокислий магній, вуглекислий кальцій, солі йоду, бром, заліза та інші елементи. Прибережна зона Одеси – суцільна смуга пляжів (за винятком портових та промислових зон), які приваблюють до себе постійне та тимчасове населення міста, а також населення довколишніх районів області, навіть в умовах Коронавірусної інфекції (COVID-19) та військових дій. Протяжність пляжів, придатних для рекреаційних цілей – 18,8 км (курорт Аркадія – 2,5 км, курорт Великий Фонтан – 3,9 км, зона відпочинку Центральна з курортом Лермонтовським – 2,2 км, зона відпочинку Чорноморка – 2,7 км, пляжі окремо розташованих санаторно-курортних закладів – 3 км, зона відпочинку Хаджибей – 2,5 км). [1, 2, 3, 4, 5]

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Містобудівному розвитку і планувальній організації приморських міст на території України присвячено наукові роботи на прикладах Азово-Чорноморського узбережжя таких вчених, як: А.Г. Омшанська, А.М. Давидов, В.В. Сідорова, В.Л. Глазирин, В.М. Онищенко, І.І. Іонов, І.О. Лавлинська, Н.М. Яременко, О.Є. Богомол, О.Ю. Пантюхіна, С.В. Шешукова, Т.Ф. Панченко. Історії розвитку курортів Одеси та Одеської області присвячено багато міждисциплінарних досліджень, наприклад монографія «Одеса: місто – агломерація – портово-промисловий комплекс» під загальною редакцією доктора географічних наук, професора О.Г. Топчієва та авторського колективу (В.Л. Глазирин, Н.Н. Мотирева, І.М. Бесчастнов та інші). Великий внесок в розвиток вітчизняних курортів було зроблено завдяки дослідженням та доповідям вітчизняних докторів медицини та лікарів (Е.С. Андрієвський, Н.П. Іванов, Л.А. Лисянський, А.В. Лінк, В. Петрієв, Н.А. Щеголев та інші); довідникам курортологів (А.М. Литовчик, А.І. Лосін, А.В. Соколова, В. Советов, Д.Н. Вайсфельд, А.А. Вартанов, А.І. Гальперина, Л.Т. Жидовленко, Н.В. Іванов) тощо.

Мета даної статті проаналізувати історичні етапи формування та розвитку курортної системи Одеси й Одеських лиманів у ХІХ–ХХ століттях, визначити роль природних лікувальних ресурсів, медичної науки та містобудівних процесів у становленні регіону як провідного курортного центру.

Основний матеріал та результати. Одним із головних чинників, якому Одеса завдячує своїм процвітанням, це природна сила Чорного моря та лимани. Доктор медицини Н. П. Іванов у своїй книзі «Вітчизняні Курорти» (1897) писав про те, що «не багато знайдеться на земному шарі пунктів, які являли б собою таку можна сказати, універсальну бальнеологічну станцію, як Одеса та її околиці. Тут у цьому відношенні природа збрала майже все необхідне для лікування людства. На невеликому порівняно просторі згруповані 3 найбагатші за хімічними складами лимани, де сама природа з завбачливістю і точністю майстерного лаборанта розподілила складові елементи води стосовно різних хвороб і різних організмів» [6].

Історія Одеських курортів веде свій початок з 20-х років ХІХ століття з курорту Куяльник, коли на березі Куяльницького лиману дивізійний лікар Е. С. Андрієвський у 1835 році заснував «маленький заклад для зігрівання лиманної води та вживання її у вигляді ванн, а також для грязьових ванн, для яких грязі зігрівалися сонцем». Саме завдяки вітчизняним та іноземним авторитетам медицини та їх дослідженням Одеські лимани заслужили репутацію цілющих водойм, що мають величезну лікувальну силу, і здобули велику популярність [1, 7].

При цьому, в Одесі перший заклад «теплих морських ванн» в оздоровчих цілях та неможливості чекати на морський купальний сезон, з'явився у 1852 році завдяки зусиллям доктора Лінка в будівлі на березі моря біля Потьомкінських сходів, яку придбав Потапов у колишнього градоначальника Левшина. Така тривала відсутність цього закладу в місті на березі моря було обґрунтовано місцевістю міста: високе становище над рівнем моря, круті береги, труднощі підняття та проведення води з моря до центру міста, не кажучи вже про проблему в місті з прісною водою та складністю створення ванн у будинках. Заклад представляв собою триповерховий будинок, розташований біля підніжжя сходів за кілька кроків від літніх морських наметів, і поєднував у собі дві умови: близькість до моря, отже зручність проведення води, і центр міста. У закладі теплих морських ванн в Одесі цілий рік незалежно від погоди перебували в повній готовності морські ванни з бажаною температурою води (холодна, тепла та гаряча) [8, 9].

До 1900 року в Одесі вже існувало кілька курортів: у самому місті та на лиманах, розташованих поблизу міста: Куяльницький (Андріївський, на честь

дивізійного лікаря Е.С. Андрієвського), Хаджибейський, Сухий (Кляйн-Лібентальський).

Куяльницький лиман примикає до північно-східної частини Одеси, від центру міста віддалений на 12 км. Лиман є безстічне солоне озеро видовженої форми, що утворилося в результаті затоплення гирлової частини річки Великого Куяльника морською водою. Від моря лиман відокремлений пересипом шириною 1,5-2,0 км і завдовжки 2,5 км. Куяльницький лиман витягнутий у меридіональному напрямку. У середній частині спостерігається коліноподібний вигин долини, орієнтований з північного заходу на південний схід. Довжина лиману змінюється залежно від сезонних та річних коливань його рівня. Північна частина лиману є найвужчою і характеризується шириною від 0,6 до 2,0 км. Ширина лиману поступово збільшується на південь і досягає максимальних величин у районі с. Красносілка (3,4 км) [1].

На всьому протязі Куяльницького лиману по обидва боки були розташовані хутори та селища. Біля підніжжя Жевахової гори тягнувся півколом довгий ланцюг дач (3,2 км). У центрі знаходився міський лиманно-лікувальний заклад, а між ним і дачами по всьому протязі був створений великий бульвар для гуляння публіки. Також на лимані були: поштове відділення, телеграф, телефон при міському лікувальному закладі, аптека В.Л. Піскорського (на дачі лікаря Брусиловського). У сквері біля лікарні кілька разів на тиждень грав військовий оркестр та струнний оперний оркестр Міського театру. У неділю і святкові дні влаштовувалися концерти відомих музикантів і співаків, які здебільшого лікувались на лиманах. Відпочиваючі мали можливість гуляти бульваром, кататися на човнах штучними озерами та у відкритому лимані, здійснювати прогулянки на Жевахову гору серпантинною дорогою, звідки відкривався чудовий краєвид на лиман, соляний промисел та плоскогір'я з сіножатями, яке відокремлювало Куяльницький лиман від Хаджибейського. Зв'язок курорту з містом забезпечували лінійки (конки – вагони на кінській тязі) та поїзди, що відходили залізницею у сезони купання, зі станції «Одеса – Порт» від Приморського (Миколаївського) бульвару. [1, 7, 10, 11, 12]

На Куяльницькому лимані були розташовані наступні лікувальні заклади: Міський лиманно-лікувальний заклад (нині «Клінічний санаторій імені Пирогова» або «Санаторій Куяльник», 1890-1892 рр., арх. М. К. Толвінський); Санаторіум Південно-Західних залізниць; лиманно-лікувальні заклади та дачі лікарів Д.І. Ярошевського, В.І. Абея, П.М. Амброжевича, М.С. Фельдмана, Ф.І. Яхімовича; і навіть численні дачі [7].

Хаджибейський лиман розташований на північний захід від Одеси та віддалений від міста на 9,5 км. Лиман є безстічне солоне озеро видовженої

форми, що утворилося в результаті затоплення морем гирлової частини річки Малеого Куяльника. Від моря лиман відділений пересипом завширшки 4,5 км і завдовжки 5,0 км. Хаджибейський лиман витягнутий у меридіальному напрямку. Коліноподібний вигин у середній частині долини орієнтований із північного заходу на південний схід. Північна частина лиману є найвужчою його частиною (ширина від 1,0 до 2,0 км). Ширина лиману поступово збільшується на південь і досягає максимальних розмірів у районі сіл Усатове (3,5 км) та Холодна Балка (3,2 км). Мінімальна ширина лиману біля с. Чеботарівка складає 0,70-0,75 км [1].

Частина лиману починається біля підніжжя Шкодової гори, де розташовані приміські села Одеси (Усатове, Нерубайське). На схилах гір була розташована більшість дач та міський лиманно-лікувальний заклад. На самому березі лиману дачі не влаштовувалися, за винятком Одеської Єврейської лікарні та Михайло-Семенівського Сирітського будинку, всі житлові приміщення знаходилися на відстані 1 км від берега лиману. Між житловими приміщеннями лиману та берегом курсував трамвай. Головна перевага Хаджибейського лиману перед іншими лиманами полягала в багатій рослинності та меншими розцінками на зняття дач для проходження лікування.

Головною пам'яткою Хаджибейського лиману, та й усього міста був розкішний великий Міський парк, що належав місту, в якому знаходився міський лікувальний заклад (13,11 гектар). У парку було висаджено алеї старих дубів, каштани, берест, осики, акації, бузок тощо; на початку парку був розташований ставок з невеликим островом та плакучими вербами.

Лікувальні заклади Хаджибейського лиману: Міський лікувальний заклад (1886); відділення єврейської міської лікарні (1882); Дитяча санітарна станція Товариства піклування про хворих дітей; лиманно-лікувальний заклад доктора медицини С.А. Сахорова (колишній доктора В. В. Филиповича); лиманно-лікувальний заклад Херсонського Губернського Земства; Курорт «Давидовка»; Новий Курорт з будівництвом нової дороги та трамвайних шляхів для найкоротшого сполучення Куяльницького та Хаджибейського лиманів через дачу С.М. Ефетова. [7, 12]

Сухий (Кляйн-Лібентальський) лиман розташований за 20 км від центру Одеси в південно-західному напрямку; утворився внаслідок затоплення гирла річки Дальник. Первісно це була річкова долина, яка поступово опинилася під водою через підвищення рівня моря. У минулому Сухий лиман періодично пересихав, іноді до площі 1 км², тому й отримав свою сучасну назву (раніше цей лиман називався Кляйн-Лібентальський лиман – це німецька назва, яку дали лиману німецькі колоністи, що означає «Мала долина кохання»).

На початку ХХ століття від моря лиман відокремлювала піщана коса шириною 47-170 м та завдовжки 1,25 км. Під час сильних штормів у пересипі утворювалися прорви, що сприяло водообміну та забезпечувало зариблення водойми. У 1935 році в пересипі Сухого лиману вперше було обладнано кустарний обловно-запускний канал. А вже у 1957 році, через будівництво Іллічівського (Чорноморського) порту, Сухий лиман був з'єднаний з морем штучним навігаційним каналом завглибшки 16 метрів та завширшки 180 метрів. Це перетворило його на практично морську затоку [13, 14].

У 1854 році в німецькій колонії Кляйн-Лібенталь (селище Ксенівка) за 16 км від Одеси доктор Валицький заснував лікувальний заклад з теплими раптовими та грязьовими ваннами, а також створив гідропатичне відділення. Сама колонія складалася з двох паралельних вулиць (Дворянської та Єврейської), які знаходилися ліворуч яру; тут знаходилися різниця, пекарня, торгові лавки. На протилежному березі лиману була розташована арнаутська колонія – Олександрівка. При лікувальному закладі знаходився ресторан, а відпочиваючі могли користуватись як морськими купаннями на піщаному березі, а також спеціальними чоловічими та жіночими купальнями на березі озера. Зв'язок курорту з містом у сезонний період (травень – вересень) забезпечували лінійки, що відходили від міської станції (кут Рішельєвської та Успенської вулиць) [7, 15].

На Одеські лимани переважно їздили лікуватись представники середніх верств населення – дрібні поміщики, купці, чиновники та інші. Багаті люди, віддаючи данину моді (як і сьогодні), воліли лікуватися на знаменитих європейських курортах, їхали за кордон і вивозили капітали за межі держави. Для розвитку місцевого курорту основний внесок зробили вчені-природодослідники та лікарі міста: саме завдяки знаменитій праці хірурга Н. І. Пирогова «Початок загальної військово-польової хірургії», який відвідував Одесу у 1856-1858 рр., у роки ІСВ на Куяльнику було відкрито спеціальний військовий шпиталь [1].

У 1900 роках особливою популярністю набуло лиманне лікування вдома, спеціально для тих, хто не міг вирушити на лікування за обов'язком служби, так звані «лиманні, раптові ванни вдома» та «лікування лиманною гряззю вдома». Також величезною популярністю стали користуватися «Морські купання», які можна було зустріти на всіх трьох Фонтанах (Великому, Малому та Середньому); у німецькій колонії «Люстдорф»; Купальні на Пересипу; Заклади теплих морських ванн (Гольдштейна, С. Жидонис, Бличі, П. Овчаренко та інші); Гідропатичні заклади (Акціонерного Товариства водолікування та купань, Санаторії лікарів І.П. Бенисовича, Н.О. Калиновського, В.Г. Розена,

Ісаковича, А.А. Ясиновського та С.С. Рабиновича, провізора Валіка та інші); а також лікарень (52 шт.). [7] (рис. 1)

До 1916 року кількість курортів значно збільшилася, з одного боку розвиток і благоустрій курортів сповільнився внаслідок війн, з іншого боку необхідність у реабілітації та лікуванні, а також не бажання вивозити вітчизняний капітал за кордон для розвитку іноземних курортів. Природні курортні плюси Одеси та Одеських лиманів (Куяльницький, Хаджибейський, Сухий), а також благоустрій міста (водопровід, каналізація, мостові, електричний трамвай, освітлення тощо), наявність вищих навчальних закладів, у тому числі і медичних, зробили місто одним з найкращих міст Імперії, а також одним з перших місць серед курортів Російської Імперії. А авторитетні та визначні представники науки дійшли єдиної думки визнати Одесу – лікувальним місцем державного значення. Все це дало змогу звернути увагу уряду на потреби міста та наблизити міське громадське управління до давньої його заповітної мрії – створити з Одеси першокласний курорт. [16]

Великою кількістю грязелікувальних пунктів відрізняється усе північне узбережжя Чорного моря; за широкістю і потужністю покладів цілющої грязі, що досягається місцями 18,3 метрів товщини, одеські лимани займали виняткове становище, являючи собою невичерпне джерело готового лікувального матеріалу. На Куяльницькому лимані вже було 12 лікувальних закладів: міські лиманно-лікувальні заклади, міські земські грязелікарні, приватні лиманно-лікувальні заклади лікарів, санаторії, дачі-пансіони тощо. На Хаджибейському лимані 3 міські лиманно-лікувальні заклади; велику популярність набирає лікування виноградним соком: виноградне лікування лікаря В.Д. Глебовой, лікувальний виноградний сік Н. М. Бекетова тощо. У місті Одесі з'являється 7 Морських курортів (Морський курорт в Одесі, провулок Лермонтовський 2; Вілла-пансіон «Сорренто» Ю.Л. Трачевской-Мочутовской тощо); 6 Санаторіїв («Vita» та «Парк» доктора Гриневецького, «Здравниця» докторів Я.В. Зимберберга, А.Я. Тригера та А.М. Бараника тощо); всіляких державних та приватних лікарень – 129 штук. [16, 17, 18]

Становлення Радянської влади призвели до нового розвитку у сфері курортології. З 1920 по 1940 роки розгорнулося будівництво нових санаторіїв-курортів та реконструкція старих у результаті розвитку сучасної медицини та масштабної індустріалізації країни. Одеські курорти були адаптовані для всього населення та перетворили Одеські морські та лиманні курорти на велику всесоюзна оздоровницю. Було створено 2 науково-курортні інститути, які вивчали лікувальні особливості Одеських курортів та удосконалення методів лікування.

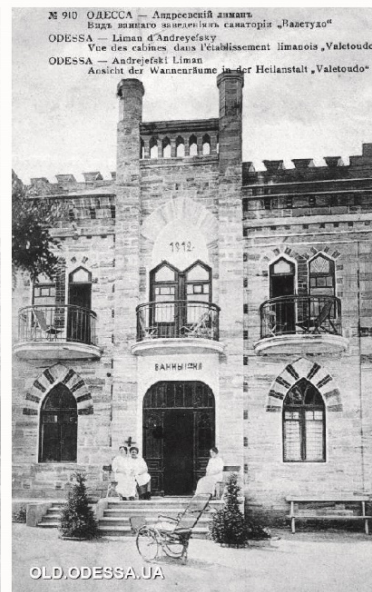

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КУРОРТІВ ОДЕСИ

OLD.ODESSA.UA

Курорт Куяльник (1886 р.)

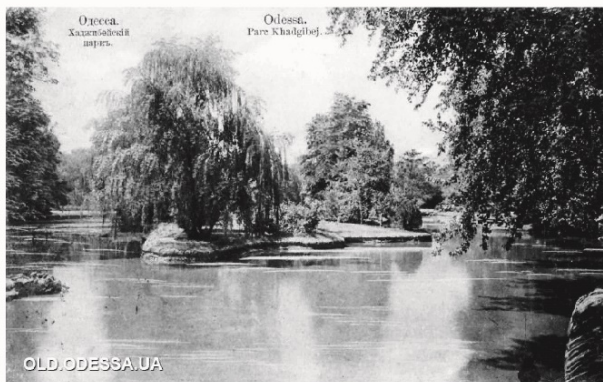
OLD.ODESSA.UA

Курорт Куяльник.
Вашний заклад санаторію «Валегудо» (1914 р.)

OLD.ODESSA.UA

Курорт Хаджибей.
Лиманно-лікувальний заклад (1902 р.)

OLD.ODESSA.UA

Хаджибейський парк (1908 р.)

Курорт Хаджибей.
Готель у парку (1900 рр.)

Курорт Лузанівка. Дитячий санаторій (1920 р.)

Рис. 1. Історичний розвиток курортів Одеси. Фото курортів

Одеса перетворилася на потужний індустріально-портовий курортний центр. Внаслідок своїх природних особливостей Одеські курорти поділені на лиманні (на березі лиманів) та приморські (на березі Чорного моря) курорти. Лиманні курорти: Куяльницький – на березі Куяльницького лиману (9 шт.); Курорт «Пролетарське здоров'я» – на березі Хаджибейського лиману (3 шт.); Курорт ім. Жовтневої революції – біля села холодної Балки (1 шт.); Курорт «Кляйн-Лібенталь» – на березі Сухого лиману (1 шт.). Приморські курорти: Лузанівка – ліворуч від порту (1 шт.); Лермонтовський район – на території якого створено всеукраїнський інститут курортології, кардіологічний санаторій (1 шт.); Курорт Аркадія (3 шт.); Люстдорф (3 шт.); виник Туберкульозний інститут.

Створено величезну кількість санаторіїв: Аркадія – 13 шт., Куяльницький лиман – 9 шт., Хаджибейський лиман – 2 шт., Великий та Середній Фонтани – 7 шт., Червона Слобідка – 1 шт., Дофінівка – 1 шт., Люстдорф – 1 шт.; Дитячих санаторіїв: Люстдорф – 7 шт., Великий та Середній Фонтани – 8 шт., Дерибасівка – 1 шт., Лузанівка – 1 шт. «УКРАРТЕК», Кляйн-Лібенталь – 1 шт. З'явилися Будинки відпочинку: Великий та Середній Фонтан – 16 шт., Аркадія – 4 шт., Дмитрівка – 1 шт., Бурлача Балка – 1 шт. Організовано 5 громадських пляжів (Аркадія, Золотий берег, Ланжерон, Лузанівка, Люстдорф), а також не зникли Морські ванни (4 шт.). Створено 11 науково-лікувальних інститутів та 17 клінік; всього різних лікарень було понад 80 штук. [19, 20]

Величезну шкоду курортному господарству міста завдала в період 2СВ німецька окупація. Особливо постраждали Куяльницький та Хаджибейський курорти, деякі здравниці Аркадійського курорту, Лермонтовський санаторій та інші. У повоєнні роки – за порівняно короткий час – курортна Одеса не тільки відродилася, а й за кількістю здравниць навіть перевершила довоєнний рівень. Одночасно з реконструкцією та відновленням старих здравниць було збудовано нові санаторії: «Приморье», «Молдова», санаторій Міністерства оборони, з'явилися будинки відпочинку в районах Великого та Середнього Фонтанів, на Французькому бульварі. У 1960 році було створено Одеську територіальну (згодом обласну) раду з управління курортами профспілок. [1]

У період з 1950 по 1980 роки значно збільшилася кількість чорноморських курортів: якщо на Куяльницькому та Хаджибейському лимані залишилося лише кілька санаторіїв, то в Аркадії та на Великому Фонтані кількість санаторіїв, будинків відпочинку та пансіонатів збільшилася до 20 штук на кожному.

Особливого розвитку отримав Курорт Чорноморка (Люстдорф), розташований за 20 км від центру Одеси. Характерною особливістю цього району є поєднання морського та степового клімату, причому вплив моря тут

сильніший, ніж на інших приморсько-кліматичних курортах Одеси. Пляж у Чорноморці – один із найкращих у місті. Тут було побудовано кліматозабудову, прісний душ, човнову станцію, медпункт, водорятувальну службу, ігрові майданчики; біля моря знаходився ресторан «Чорноморка» та його павільйони. На курорті, що виріс із невеликого села, з'явилися Палац культури, клуби, аптека, кілька магазинів продовольчих та промислових товарів. У Чорноморці було близько шести санаторіїв, туристично-оздоровчі табори та бази «Світанок», «Романтика» та «Схід», спортивно-оздоровча база «Медик». Зв'язок з містом трамвайний та автобусний; влітку регулярно курсували катери за маршрутом Одеса (порт) – Ланжерон – Аркадія – Великий Фонтан – Чорноморка. [21, 22, 23, 24, 25, 26]

Курорт Кароліно-Бугаз – Затока – найбільший загальнооздоровчий кліматичний курорт; влітку діє понад 150 баз відпочинку. Курорт Кароліно-Бугаз знаходиться за 60 км на південь від Одеси та за 20 км від Білгород-Дністровського – на величезній піщаній косі. Довжина її – близько 8 км, ширина – від 70 до 500 метрів. Коса починається на лівому (східному) березі Дністровського лиману і тягнеться до Царьградського гирла (вузька протока, через яку води Дністра впадають у море). На іншому березі протоки розкинулося село Затока.

Дно моря на всьому протязі Кароліно-Бугаза – Затоки полого, яке поступово знижується. На багато кілометрів уздовж берега простягаються чудові пляжі, вкриті дрібним чистим піском. До того ж береги Кароліно-Бугаза з одного боку омиваються водами Чорного моря, з іншого – прісноводним Дністровським лиманом. Курорт характеризується рівним кліматом, інтенсивною сонячною радіацією, чистим морським повітрям із значним вмістом озону та морських солей. На території селища Затока було виявлено мінеральне джерело, а в сусідньому Шаболатському лимані великі запаси лікувальної грязі. [23, 24, 25, 26, 27]

Курорти Приморський та Лебедівка. Курорт Приморський знаходиться у Білгород-Дністровському районі Одеської області за 130 км на південний захід від Одеси. Центром його є село Курортне, що мальовничо розкинулося на високому стрімкому березі Чорного моря та Шаболатського (Будацького) лиману, на Будацькій косі. Основна частина інфраструктури (бази відпочинку, пансіонати, кафе, розваги для дітей тощо) знаходяться нагорі – у селі, внизу – дикі місця та широкі піщані пляжі. Курорт відрізняється приморсько-степовим помірно-вологим теплим без різких коливань кліматом. Він є першокласним профілакторієм для дітей із неактивними формами туберкульозу [22, 23, 24].

Курорт Лебедівка знаходиться у Білгород-Дністровському районі Одеської області за 150 км на південний захід від Одеси. Належить до

Тузловської сільської громади, розташований на березі лиману Бурнас та Чорного моря. Лебедівка оточена дубовим та сосновим лісом. Сприятливе здоров'ю людини поєднання лісового, морського повітря збагачується сольовими випарами лікувального лиману Бурнас. Мис Бурнас гострим носом упирається в піщану косу, яка відокремлює однойменне озеро від Чорного моря [23, 24, 25]. (рис. 2)

До 1990 року курортна Одеса налічувала понад 60 здравниць, що входили до складу профспілок та різних відомств. У них щороку оздоровлювалися та лікувалися понад 300 тисяч осіб. Невпізнанно змінився вигляд здравниць, зміцнилася лікувальна база: практично заново забудували Куяльницький курорт. Все більшої популярності завойовувала приміська курортна зона: Кароліно-Бугаз – Затока та курорт Сергіївка. Від пониззі Дніпра до гирла Дунаю вся прибережна зона Одеського курортного району рясніє прекрасними пляжами. Чудовим місцем для відпочинку є північна частина Одеської області у районі Подільська (Котовськ) – Кодими. Мальовничі долини та високі пагорби, вкриті яблуневими садами, лісами та виноградниками, які створюють неповторну красу пейзажу. Не менш красиві місцевості розташовані вздовж Дністра. На околицях Біляївки, на лісистому березі Дністра, організовані будинки відпочинку та бази для любителів-рибалок та мисливців. Чудовий куточок Одеської області – придунайські степи Буджака та Ізмаїла: за 12 км від Ізмаїла у селі Озерне на березі озера Ялпуг розташовані будинки відпочинку, човнова та водна станції. У великих плавнях загубилося невелике озеро Картал: з одного боку, воно з'єднується з озером Кагул, з іншого – з Дунаєм. У мальовничій місцевості біля протоки, що сполучає озеро Картал з Дунаєм, було організовано будинок відпочинку. [1, 22]

Висновок. Дослідження показало, що курортна Одеса сформувалася як унікальне поєднання морських і лиманних лікувальних чинників, що забезпечили їй провідне місце серед курортів Північного Причорномор'я. Послідовний розвиток грязелікування, морських купальень, санаторно-курортної інфраструктури та наукових установ сприяв перетворенню міста на центр державного, а згодом і загальносоюзного значення. Незважаючи на втрати, спричинені війнами та соціально-політичними змінами, курортна система Одеси продемонструвала здатність до відновлення й модернізації. Історичний досвід розвитку одеських курортів є важливим підґрунтям для сучасних стратегій збереження, відродження та сталого використання природно-лікувального потенціалу регіону.

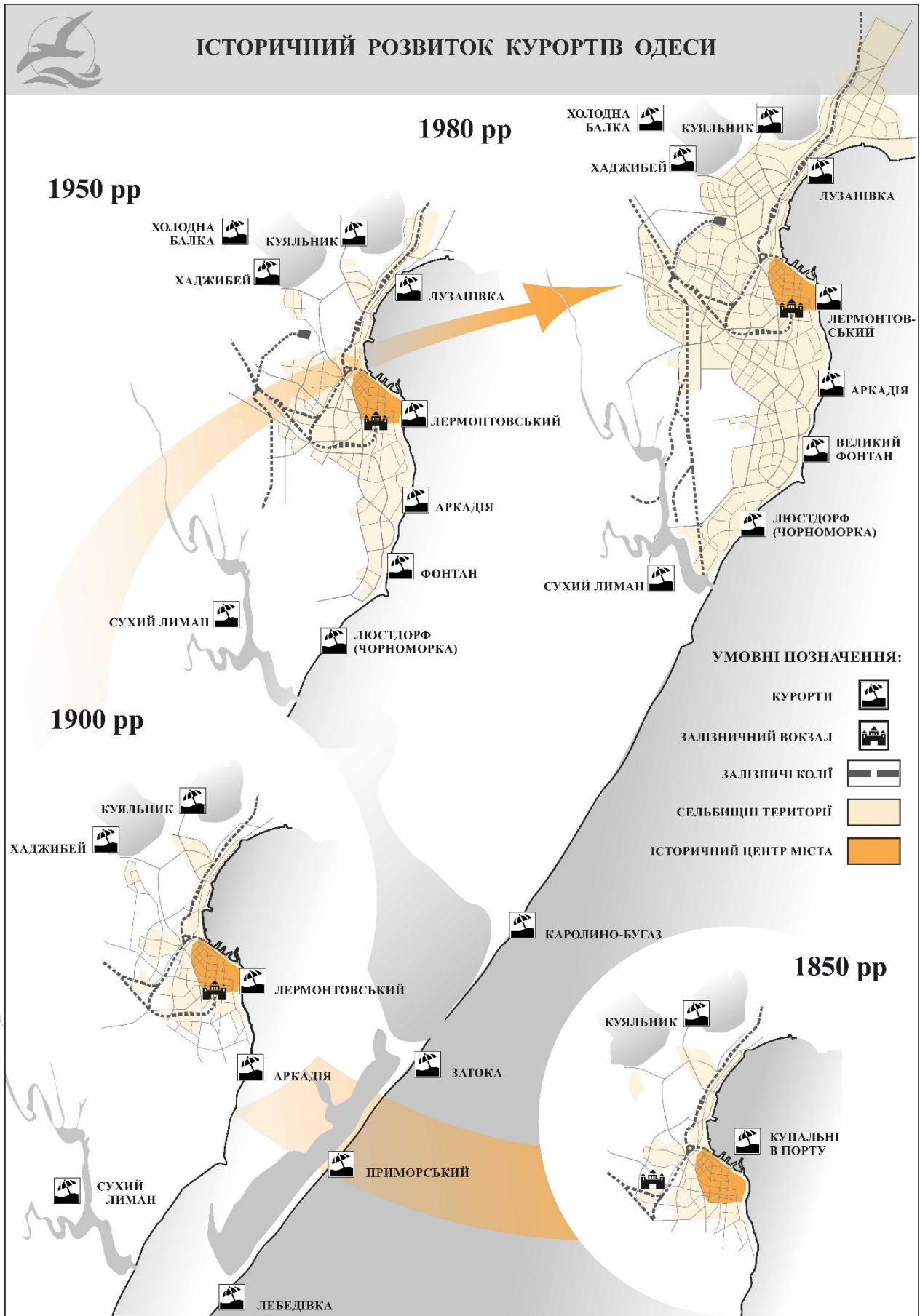

Рис. 2. Історичний розвиток курортів Одеси та Одеської області

Список використаних джерел

1. Топчієв О.Г. 1994. Одеса: місто – агломерація – портово-промисловий комплекс. Одеса, АО БАХВА. 360 с.
2. Сторожук С.С. 2019. Принципи рекреаційного використання депресивних господарських територій приморських міст (на прикладі міста Одеси): дис. канд. арх.: 18.00.04. Київ, КНУБА. 249 с.
3. Панченко Т.Ф., Сторожук С.С. 2017. Аналіз наукових досліджень проблеми раціонального використання приморських територій. Архітектурний вісник КНУБА: наук.-вироб. збірник. Київ. Вип.11–12. С. 157–163.
4. Панченко Т.Ф., Сторожук С.С. 2020. Особливості формування морського фасаду міста Одеси. Проблеми теорії та історії архітектури України: збірник наукових праць. Одеса. Вип. 20. С. 27 – 35. doi: 10.31650/2519-4208-2020-20.
5. Storozhuk S.S. 2021. Identification of the recreational potential of the city of Odessa. Проблеми теорії та історії архітектури України: збірник наукових праць. Одеса. Вип. 21. С. 60–69. <https://doi.org/10.31650/2519-4208-2021-21-60-69>
6. Иванов, Н.П. 1897. Отечественные курорты. Путеводитель для врачей и публики с очерком бальнеотерапии и практическим руководством к выбору курортов. 2-е изд., испр. и доп. СПб. Издание Ф.В. Щепанского. 357 с.
7. Лисянський Л. А. 1903. Одесские курорты. Тип. Порядок. Одесса. 32 с.
8. Линк А.В. 1856. Заведение теплых морских ванн в Одессе. Доктора Линка. Городская типография. Одесса. 12 с.
9. Сторожук С.С. 2025. Створення першого Закладу Теплих морських ванн в Одесі. IV Міжнародна наук.-практ. конф. «Інновації в архітектурі, дизайні та мистецтві: до 150-річчя Олександра Вербицького», 21 – 23 травня 2025 р. Київ, НАОМА. С. 223-224.
10. Сторожук С.С., Пронченко А.В. 2018. Изучение исторической значимости промышленных территорий. Жевахова гора. Архітектурний вісник КНУБА: наук.-вироб. збірник. Київ. Вип.14–15. С. 318–325.
11. Панченко Т.Ф., Сторожук С.С. 2022. Одеса: містобудівні особливості розвитку приморського міста. Монографія. Одеса, ОДАБА. 196 с.
12. Одесские городские лиманы. 1909. Тип. Акц. Южно-Русск. Общ. Печ. Дела. Одесса. 15 с.
13. Місто Одеса. Сухий лиман Одеса: унікальна природна пам'ятка поблизу Чорного моря. URL: <https://city-afisha.od.ua/pamyatka/suhij-liman-odesa/> [Дата звернення 12 січня 2026].

14. Визначні пам'ятки України. Сухий лиман. URL: <https://otdyhaem.com.ua/ru/odesskaja/ilichevsk/suhoj-liman/> [Дата звернення 12 січня 2026].
15. Татьяна Руднева. 2021. Курорт близ Одессы с романтическим названием (30.08.2021). Волнорез. Новини з Одеси. URL: <https://volnorez.com.ua/kurort-bliz-odessy-s-romanticheskim-nazvaniem/> [Дата звернення 12 січня 2026].
16. Отровская К. 1916. Одесса-Курорт. Справочное издание. Тип. Спорт и Наука. Одесса. 143 с.
17. Петриев В. 1884. О возможности лечения виноградом в Одессе. Доклад. Тип. А. Шульце. Одесса. 13 с.
18. Щеголев Н.А. 1914. Проект расширения и переустройства Одесского Курорта, согласно современным требованиям бальнеотерапии и климатотерапии. Доклад. Тип. О-ва Русская Речь. Одесса. 16 с.
19. Курортно-медичний довідник. 1933. Провідник по Одеський курортах та медичних установах. Вид. Чорноморської комуни. 146 с.
20. Литовчик А.М., Лосин А.И. 1940. Адресный справочник курортника по Одессе. Изд. Од. Обл. спр.-информ. конторы связи. Одесса. 20 с.
21. Соколова А.В. 1955. Курорты Одессы. Справочник. Од. Обл. изд. Облтипография. Одесса. 142 с.
22. Советов В. 1966. Курорты Одессы. Краткий справочник. Изд. Маяк. Одесса. 56 с.
23. Вайсфельд Д.Н., Вартанов А.А., Гальперина А.И., Жидовленко Л.Т. 1973. Курорты Одессы. Изд. Маяк. Одесса. 120 с.
24. Вайсфельд Д.Н., Вартанов А.А., Гальперина А.И., Жидовленко Л.Т. 1974. Курорты Одессы. Изд. 2 испр. и доп. Маяк. Одесса. 112 с.
25. Вайсфельд Д.Н., Вартанов А.А., Жидовленко Л.Т., Иванов Н.В. 1976. Курорты Одессы. Справочник. Изд. 3 испр. и доп. Маяк. Одесса. 142 с.
26. Сторожук С.С., Пронченко А.В. 2021. Роль водного транспорта в развитии туризма Северного Причерноморья Украины. Архитектурный вісник КНУБА: наук.-вироб. збірник. Київ. Вип. 22-23. С. 102–113. <https://doi.org/10.32347/2519-8661.2021.22-23.102-113>
27. Сторожук С.С., Лисаченко М.Г. 2023. Проблеми та перспективи відродження каботажного водного транспорту у Північному Причорномор'ї України. Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Збірник наукових праць. Київ, КНУБА. Вип. 65. С. 157 – 169. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2023.65.157-169>

Ph.D. Associate Professor **Storozhuk Svitlana**,
Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture

FORMATION AND EVOLUTION OF THE RESORT SYSTEM OF ODESA AND ODESA ESTUARIES IN THE 19TH–20TH CENTURIES

The article examines the process of formation, development and transformation of the resort system of Odesa and the adjacent estuaries in the 19th–20th centuries in a broad historical, cultural, medical and urban planning context. The decisive role of natural factors – the Black Sea and the system of estuaries (Kuyalnytsky, Khadzhibeysky, Sukhoi) – as unique medical and health-improving resources that led to the formation of Odesa as a multifunctional balneological and climatic resort is substantiated. Based on archival materials, scientific works of doctors, spa specialists and naturalists, the evolution of the resort infrastructure from the first estuary mud baths and warm sea bath establishments of the 19th century to an extensive network of sanatoriums, rest homes, research and clinical institutions in the Soviet period is traced.

Particular attention is paid to the spatial organization of resorts, the formation of transport links, the development of summer cottages, parks and recreational areas, as well as the impact of city improvement (water supply, sewage, tramway connection, electrification) on the growth of the popularity of local resorts. The social composition of visitors and the change in the resort audience are considered – from representatives of the middle classes to mass health improvement in the 20th century. The impact of military events, industrialization and state policy on the functioning of resorts, their specialization and restoration in the post-war years is analyzed.

It is proven that the combination of natural healing potential, scientific basis, medical innovations and urban development provided Odesa with the status of a medical place of national importance and contributed to the formation of a holistic resort region of the Northern Black Sea Region. The historical experience of the development of Odesa resorts is considered as an important resource for the modern understanding and preservation of resort heritage and sustainable use of natural healing factors.

Key words: Odesa resorts; Black Sea; Odesa estuaries; Kuyalnytsky estuary; Khadzhibeysky estuary; mud therapy; balneology; sanatoriums.

REFERENCES

1. Topchiyev O.H. 1994. Odesa: misto – ahlomeratsiya – portovo-promyslovyy kompleks. Odesa, AO BAKHVA. 360. {in Russian}

2. Storozhuk S.S. 2019. Pryntsypy rekreatsiynoho vykorystannya depresyvnykh hospodars'kykh terytoriy prymors'kykh mist (na prykladi mista Odesy): dys. kand. arkh.: 18.00.04. Kyiv, KNUBA. 249. {in Ukrainian}
3. Panchenko T.F., Storozhuk S.S. 2017. Analiz naukovykh doslidzhen' problemy ratsional'noho vykorystannya prymors'kykh terytoriy. Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: nauk.-vyrob. zbirnyk. Kyiv. Vyp.11–12. 157–163. {in Ukrainian}
4. Panchenko T.F., Storozhuk S.S. 2020. Osoblyvosti formuvannya mors'koho fasadu mista Odesy. Problemy teorii ta istoriyi arkhitektury Ukrayiny: zbirnyk naukovykh prats'. Odesa. Vyp. 20. 27 – 35. doi: 10.31650/2519-4208-2020-20. {in Ukrainian}
5. Storozhuk S.S. 2021. Identification of the recreational potential of the city of Odessa. Problemy teorii ta istoriyi arkhitektury Ukrayiny: zbirnyk naukovykh prats'. Odesa. Vyp. 21. 60–69. <https://doi.org/10.31650/2519-4208-2021-21-60-69> {in English}
6. Yvanov, N.P. 1897. Otechestvennye kurorty. Putevodytel' dlya vrachey y pablyky s ocherkom bal'neoterapyi y praktycheskym rukovodstvom k vyboru kurortov. 2-e yzd., yspr. y dop. SPb. Yzdanye F.V. Shchepanskoho. 357. {in Russian}
7. Lysyanskyky L.A. 1903. Odesskiye kurorty. Typ. Poryadok. Odessa. 32. {in Russian}
8. Lynk A.V. 1856. Zavedenye teplykh morskykh vann v Odesse. Doktora Lynka. Horodskaya typohrafiya. Odessa. 12. {in Russian}
9. Storozhuk S.S. 2025. Stvorennya pershoho Zakladu Teplykh mors'kykh vann v Odesi. IV Mizhnarodna nauk.-prakt. konf. «Innovatsiyi v arkhitekturi, dyzayni ta mystetstvi: do 150-richchya Oleksandra Verbyts'koho», 21 – 23 travnya 2025 r. Kyiv, NAOMA. 223-224. {in Ukrainian}
10. Storozhuk S.S., Pronchenko A. V. 2018. Yzuchenye ystorycheskoy znachymosti promyshlennykh terrytoriy. Zhevakhova hora. Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: nauk.-vyrob. zbirnyk. Kyiv. Vyp.14–15. 318–325. {in Russian}
11. Panchenko T.F., Storozhuk S.S. 2022. Odesa: mistobudivni osoblyvosti rozvytku prymors'koho mista. Monohrafiya. Odesa, ODABA. 196. {in Ukrainian}
12. Odesskiye horodskye lymany. 1909. Typ. Akts. Yuzhno-Russk. Obshch. Pech. Dela. Odessa. 15. {in Russian}
13. Misto Odesa. Sukhyy lyman Odesa: unikal'na pryrodna pam'yatka poblyzu Chornoho morya. URL: <https://city-afisha.od.ua/pamyatka/suhij-liman-odesa/> {in Ukrainian}
14. Vyznachni pam'yatky Ukrayiny. Sukhyy lyman. URL: <https://otdyhaem.com.ua/ru/odesskaja/ilichevsk/suhoj-liman/> {in Ukrainian}

15. Tat'yana Rudneva. 2021. Kurort blyz Odessy s romanticheskym nazvanyem (30.08.2021). Volnorez. Novyny z Odesy. URL: <https://volnorez.com.ua/kurort-bliz-odessy-s-romanticheskim-nazvaniem/> {in Russian}
16. Otrovskaya K. 1916. Odessa-Kurort. Spravochnoe yzdanye. Typ. Sport y Nauka. Odessa. 143. {in Russian}
17. Petryev V. 1884. O vozmozhnosti lechenyya vynohradom v Odesse. Doklad. Typ. A. Shul'tse. Odessa. 13. {in Russian}
18. Shcheholev N.A. 1914. Proekt rasshyrenyya y pereustroystva Odesskoho Kurorta, sohlasno sovremennym trebovaniyam bal'neoterapyi y klymatoterapyi. Doklad. Typ. O-va Russkaya Rech'. Odessa. 16. {in Russian}
19. Kurortno-medychnyy dovidnyk. 1933. Providnyk po Odes'kyy kurortakh ta medychnykh ustanovakh. Vyd. Chornomors'koyi komuny. 146. {in Ukrainian}
20. Lytovchyk A.M., Losyn A.Y. 1940. Adresnyy spravochnyk kurortnyka po Odesse. Yzd. Od. Obl. spr.-ynform. kontory svyazy. Odessa. 20. {in Russian}
21. Sokolova A.V. 1955. Kurorty Odessy. Spravochnyk. Od. Obl. yzd. Obl'typohrafiyya. Odessa. 142. {in Russian}
22. Sovetov V. 1966. Kurorty Odessy. Kratkyy spravochnyk. Yzd. Mayak. Odessa. 56. {in Russian}
23. Vaysfel'd D.N., Vartanov A.A., Hal'peryna A.Y., Zhydovlenko L. T. 1973. Kurorty Odessy. Yzd. Mayak. Odessa. 120. {in Russian}
24. Vaysfel'd D.N., Vartanov A.A., Hal'peryna A.Y., Zhydovlenko L. T. 1974. Kurorty Odessy. Yzd. 2 yspr. y dop. Mayak. Odessa. 112. {in Russian}
25. Vaysfel'd D.N., Vartanov A. A., Zhydovlenko L. T., Yvanov N. V. 1976. Kurorty Odessy. Spravochnyk. Yzd. 3 yspr. y dop. Mayak. Odessa. 142. {in Russian}
26. Storozhuk S.S., Pronchenko A. V. 2021. Rol' vodnoho transporta v razvytyy turyzma Severnoho Prychernomor'ya Ukrayny. Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: nauk.-vyrob. zbirnyk. Kyiv. Vyp. 22-23. 102–113. <https://doi.org/10.32347/2519-8661.2021.22-23.102-113> {in Russian}
27. Storozhuk S.S., Lysachenko M. H. 2023. Problemy ta perspektyvy vidrodzhennya kabotazhnoho vodnoho transportu u Pivnichnomu Prychernomor'yi Ukrayiny. Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya. Zbirnyk naukovykh prats'. Kyiv, KNUBA. Vyp. 65. 157 – 169. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2023.65.157-169> {in Ukrainian}